

על ההדרה: ייצוגים תקשורתיים של "אחרים"

עמית קמה וענת פירסט, תל אביב: רסלינג, 2015, 263 עמודים

דפנה למיש*

על ההדרה הוא ספר נפלא. אינני נוטה להשתמש במילה זו בקלות, ואינני עושה זאת מפני שהנושא קרוב לתחום העניין המחקרי והאקטיביסטי שלי, לא מפני שהכותבים הם דוקטורנט שלי לשעבר וחברים וקולגות שלי בהווה, ואף לא מפני שהוצאת רסלינג השכילה להוציא אותו לאור. הוא נפלא מפני שהוא מחכים אותנו, מאתגר אותנו וקורא לנו להשתתף ב"תיקון עולם" חברתי.

קראתי את הספר בשלהי מערכת הבחירות 2015 בישראל ובמקביל לאינסוף דיונים בתקשורת על משמעותן. שיח ה"אחרות" – הבידול, הנתק, הפער, הזרות, הפיצול – ושאר הגרסאות של "שתי מדינות לעם אחד" נתן לקריאת **על ההדרה** דחיפות וחשיבות אקטואלית. בחברה שבה רבים הם "אחרים" שסועים – דתיים/חילוניים, ערבים/יהודים, עולים/ותיקים, מזרחים/אשכנזים, נשים/גברים, נכים/יכולתנים, קשישים/צעירים, הומוסקסואלים-לסביות/סטרייטים, פריפריה/מרכז, ירושלים/תל אביב, יורדים/עולים... – ההדרה בוערת בעצמותנו ומגדירה את הוויתנו הקיומית. לקריאת **על ההדרה** נמהל במפתיע היבט תרפיטי מרגיע קמעה – הנה, אפשר להבין קצת יותר באמצעות תאוריה ומחקר. ואם אפשר להבין, אפשר גם אולי לתקן ולשנות. ואם כך – יש תקווה לשינוי מאזן ההדרה/הכלה בחברה הישראלית ובחברה האנושית בכללותה.

שאלת היחסים שבין דימויים בכל סוגי הטקסטים – באמנות, בספרות, בתאטרון, בתקשורת – לחברה שהם מייצגים, העסיקה וממשיכה להעסיק את מיטב התאורטיקניים לאורך ההיסטוריה האנושית. היא גם בלבו של העיסוק הפרטי של כל אחד ואחת מאתנו. איך יצאו תמונות החתונה? כמה "חופשי ומאושר" אני נראה בתמונות מהטיול האחרון שהעלתי לפייסבוק? האם אני נראית סקסית מספיק (אבל לא זנותית מדי) באינסטגרם? וטראו את התמונות המשגעות של הבן/האחיינית/החתול/הנכדה/בן הזוג בנייד שלי ומה הן אומרות על מי שאני ועל איך הייתי רוצה שהעולם יראה אותי? על הרצף שבין הפרטי לחברתי ייצוגים תקשורתיים נמצאים בלב השיח התרבותי, כפי שקמה ופירסט מיטיבים לפרוש לפנינו.

התזה המרכזית בספר היא התזכורת שהידע החברתי שלנו על עצמנו, על אחרים ועל היחסים בינינו, וכן כל מה שאנו מקבלים כ"אמת" וכ"טבעי", הם תוצר של תהליכים חברתיים המעוגנים

* דפנה למיש (dafnaleemish@siu.edu) היא דקאנית College of Mass Communication and Media Arts באוניברסיטת

דרום אילינוי ועורכת כתב העת *Journal of Children and Media*. ספרה האחרון הוא *Children and media: A global perspective*, Wiley 2015

בהקשרים ספציפיים. לפיכך על פי המחברים (ורבים מאתנו המסכימים עמם) מוגדרת התקשורת "ככוח תרבותי ואידאולוגי מרכזי בחברה כיום" (עמ' 23). תזה זו מעוגנת בתאוריות ההבניה החברתית, שהיא בלבו של הספר. על פי גישה זו אין למציאות משמעות ללא התודעה האנושית בהקשרים חברתיים. תזה זו נפרשת לאורך השער הראשון של הספר, העוסק בגישות תאורטיות, ומומחשת בשער השני באמצעות ייצוגי נשים, לסביות והומואים, נכים, זקנה וזקנים. סביב תזה זו נרקמת אינטגרציה של ספרות רחבה, ישראלית ועולמית, תאורטית ואמפירית, מתחומי דעת שונים ומגוונים: תקשורת, סוציולוגיה, לימודי תרבות, פמיניזם, פוסט-קולוניאליזם, פוסט-מודרניזם, סמיולוגיה. את מי הם לא גייסו לרקע התאורטי – מאנטוניו גרמשי לאדוארד סעיד, מבל הוקס לבטי פרידן, ממיראל באחטין לז'אק דרידה, ממישל פוקו לסטיוארט הול, מארווינג גופמן לז'וליה קריסטבה, מליפמן לדאייר. העושר האינטלקטואלי המוצג לפנינו במעין מזנון אינטגרטיבי רחב יריעה הפתיע אותי לא פעם, במיוחד החיבורים הלא צפויים בין כותבים שונים הסובבים סביב ציר אחד.

העיסוק בייצוגים הן במובן של הצגה מחדש של משהו חסר והפיכתו לנוכח והן במובן של תחליף למשהו אחר, כרוך באופן עמוק בשאלות של זהות: האופן שבו אנו רואים את עצמנו ואת האחרים, והאופן שבו האחרים רואים את עצמם ואותנו. מכאן שהדיון בייצוגים הוא טעון אידאולוגית, שכן הוא שואל שאלות על יחסי כוח בחברה ובשליטה על אמצעי הייצוג שלה: מי מרוויח ומי מפסיד מהצגת נשים כאובייקטים מיניים בפרסומות וכשבויות ברגש, רומנטיקה וצרכנות? איזו אידאולוגיה מזינה הצגת "אויב" כבלתי אנושי, אכזרי, לא רציונלי? למי יש אינטרס בהצגת עניים טובי לב ומאושרים בחלקם ועשירים נטולי חמלה ואומללים בשל מעמדם ונכסיהם? שאלות על ייצוגים כרוכות באופן עמוק בכל תחומי חקר התקשורת והתרבות, הן בתוכן עצמו (מה אנו רואים/קוראים/שומעים), הן במייצרי התוכן (בידי מי מצויים האמצעים והנגישות לתוכן), והן בצרכני התקשורת (הזהויות האישיות והחברתיות שלהם, ההקשרים התרבותיים שבהם הם חיים ומתפקדים, תהליכי הסוציאליזציה שלהם). שלושת תחומי המחקר הקלאסיים הללו – תוכן, מוסדות וקהלים – השזורים זה בזה, מסייעים לנו להבין את המשמעות ואת ההשלכות שיש לייצוגים על ההתנסויות של המיוצגים בעולם הממשי. מי כלול בשיח התקשורתי ובאיזה אופן, מי מודר ממנו ומדוע, כיצד ייצוגים אלה חושפים את האידאולוגיות הדומיננטיות בחברה שלנו ואת יחסי הכוח שבה?

סגנון הכתיבה של הספר מעמיק ומכבד את הקוראים, ועם זאת נגיש ונטול ז'רגון מתפלפל מיותר. במובן זה הספר משרת שני קהלים שונים – כמבוא לסטודנטים בכל תחומי מדעי החברה והרוח ועמם קוראים משכילים וסקרנים מצד אחד, וכמבט מקורי ויצירתי לאלה מאתנו המרגישים בקיאים בתחום ומייחלים למשהו חדש שיחזק את מחויבותנו לחקר הייצוגים והשלכותיהם על המציאות החברתית. מבחינה פדגוגית הספר מציג אלטרנטיבה רעננה להוראת תקשורת מהפרספקטיבה של לימודי תרבות. במקום סקירה היסטורית או הצגת אסכולות תאורטיות, כפי שמיטיבים לעשות ספרי לימוד שונים – יש פה התמקדות בשאלת מפתח: הבנת העצמי והחברה באמצעות בחינת ייצוגים תקשורתיים. כדי להתמודד עם שאלה זו שבמרכז מעין פרח דמיוני, מגויסות תאוריות וגישות כעלי כותרת המובילות כולן לאותו מיקוד.

כמו בכל עיון מעמיק בספר מרתק עלו בי תהיות והערות. אשתף בשתיים מהן. התהייה המרכזית שלי היא ההחלטה המודעת של המחברים שלא לעסוק בשאלות ההדרה של קבוצות אתניות, דוגמת העולים מחבר המדינות, מזרחים, או ערבים ופלסטינים. ההסבר שהם נותנים לכך, בין השאר, הוא שהבחירה נבעה מכך שקבוצות אלה טופלו רבות בספרות. אני מתקשה לקבל הסבר זה לאור העובדה שייצוגי נשים – הזוכים לכיסוי רחב בספר – נחקרו אולי יותר מכל קבוצת אוכלוסייה אחרת. הסבר אלטרנטיבי ולגיטימי לחלוטין הוא ששני המחברים עסקו לעומק בתחומים אלה בעבר ולפיכך היטיבו לעסוק בהם אף בספר זה. בעוד הצורך להגביל את היקף הספר מסיבות לוגיסטיות מובן לי ומוצדק, אני תוהה על המשותף לעיסוק בנשים, בנכים, בקשישים ובהומוסקסואלים/לסביות. לכל הקבוצות הללו יש סטיגמות היסטוריות שמקורן ב"גוף" – ה"נקבה" מלשון נקב, הנכות הנתפסת כגוף פגום, הזקנה המיוחסת לתשישות הגוף, המשיכה המינית הנעוצה בגוף. התאוריות והתנועות החברתיות העוסקות בזהות של קבוצות אלה נאבקות בעקבות בניסיון להשתחרר מה"גוף" ומסממניו כמגדירים בלעדיים של זהות, דוגמת העיסוק במגדר כהבניה של נשיות ולא במין ובאיברי הרבייה עצמם כמגדירים אותה. הדיון בייצוגים של קבוצות אתניות היה מוסיף מורכבויות מרבדים אחרים ושונים המנותקים מ"גוף" – פוליטיים, היסטוריים, דתיים. הוא גם היה מעשיר את היכולת להתמודד עם ריבוי הדרות – פלסטינית לסבית או רוסי נכה – הנעוצים במאבקי כוח וזהות.

הספר אינו פורש במידה מספקת, לטעמי, מודלים חיוביים עכשוויים לייצוגים הנדונים. הרצון הוא לקרוא בספר לא רק ביקורת על הקיים אלא יותר דוגמאות חיוביות המעידות על האפשרי. חקר תכנים (בטלוויזיה, בקולנוע, באתרי אינטרנט, במשחקי מחשב וכן הלאה) המופקים עבור ילדים, לדוגמה, עשיר ביוזמות מרתקות מרחבי העולם להצגת עולם חברתי פרוגרסיבי ושיווני. אפשר ללמוד מתחום זה על הכללה של מיעוטים ועל שבירת סטראוטיפים (ראו לדוגמה Lemish, 2010). הייתי גם מצפה למצוא נקיטת עמדות על דרמות טלוויזיה עכשוויות השוברות באופן שיטתי סטיגמות וסטראוטיפים, וזכות לאחוזי צפייה גבוהים ולהצלחה קופתית רבה (ולפיכך שוללות את הטענה המוכרת ונטולת הסימוכין כי התקשורת מספקת לקהל רק מה שהקהל רוצה). דוגמה מצוינת לכך הן הסדרות של הבמאית האפרו-אמריקנית עטורת הפרסים שונדה ריימס (Shonda Rhimes). אחת מהסדרות הידועות ביותר שלה, **האנטומיה של גריי**, המשודרת בשעות שיא צפייה ברחבי העולם מאז 2005, שוברת באופן שיטתי ויזום סטראוטיפים של מגדר, גזע, נטיות מיניות, נכות, דתיות, גיל וכן הלאה. בסדרה זוגות ומשפחות מעורבי גזע, רופאים בני מיעוטים בתפקידי מפתח ונכים מוכשרים ומשגשגים, זוגות חד מיניים המקימים משפחות וכאלה הבוחרים לא ללכת בעקבות המודל ההטרוסקסואלי המקובל, נשים הבוחרות קריירה על פני אהבה, בעלי קריירה מפוארת המתמודדים עם מחלות נפש וטראומות מלחמה וכן הלאה וכן הלאה. זוהי רק דוגמה אחת אפשרית. הייתי שמחה למצוא בספר ביטוי עכשווי לכך שאפשר – ונעשה – גם אחרת, מעבר לדוגמאות המיושנות יחסית המוצעות בו.

ספר טוב נבחן, בין השאר, בשאלות שהוא מותיר ללא מענה, שאלות שאנו ממשיכים להרהר בהן גם אחרי שהנחנו את הספר על המדף. במובן זה אני מוצאת עצמי חוזרת עם סיום הקריאה לאחת משאלות היסוד של חקר התקשורת שהספר מיטיב להעלות: האם אפשר לצפות או לשאוף לכך

שהתקשורת תשמש "ראי" חברתי? יתרה מזאת, האם אפשר להסכים על אופיה של המציאות החברתית? הדיון בשאלת המציאות ה"אובייקטיבית", ה"סמלית" ואף ה"סובייקטיבית", המצוי בלב לבו של חקר התקשורת (ונדון גם כאן), חוזר ומאתגר אותנו: מהי "באמת" האישה ה"אותנטית" (או ההומו האותנטי, או הנכה האותנטי, או האתיופי האותנטי, או הערביה האותנטית) וכיצד אפשר לייצג אותה או אותו "נכון"? התשובה על שאלה זו היא פילוסופית, מורכבת וראויה להמשך דיון. עם זאת יש תשובות על שאלות שאינן צריכות להיות נתונות במחלוקת: הצורך בהכללת כל הקבוצות החברתיות בשיח התקשורתי המעצב את חיינו באופן המכבד את המורכבות האנושית, נמנע מסטיגמות פוגעניות ומסטראוטיפים שליליים, מציג את הגיוון הקיים בכל אחת מהן ומתמקד במשותף לנו כחברה אנושית ולא רק במפרק ומפריד. קריאת **על ההזרה** היא דרך מצוינת להעלאת המודעות ולקידום הדיון, המחקר, ההוראה והעשייה בתחום. אני אסירת תודה לעמית קמה ולענת פירסט על תרומתם המשמעותית למסע זה.

רשימת המקורות

Lemish, D. (2010). *Screening gender on children's television: The views of producers around the world*. NY: Routledge.